

International Journal of Sanskrit Research

अनन्ता

ISSN: 2394-7519

IJSR 2023; 9(6): 93-97

© 2023 IJSR

www.anantaajournal.com

Received: 21-09-2023

Accepted: 26-10-2023

रौनक

शोध छात्रा, वास्तुशास्त्र विभाग, श्री
लाल बहादुर शास्त्री राष्ट्रीय संस्कृत
विश्वविद्यालय, नई दिल्ली, भारत

आधुनिककाले वास्तुकलानां महत्त्वम्

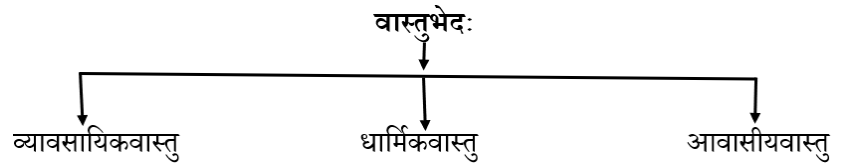
रौनक

प्रस्तावना

वास्तुकला न केवलं मन्दिर-आवास-परियोजनानां कृते शास्त्रीय-निर्देशं ददाति अपितु प्रत्येकस्मिन् क्षेत्रे औद्योगिक-व्यापार-केन्द्र-निर्माणे समुचित-परामर्शमपि ददाति। वास्तु एतादृशं विज्ञानमस्ति यत् प्राचीनकाले वास्तु-सहितं निर्मिताः मन्दिराः, प्रासादाः, भवनानि च सुदृढाः सन्ति, तेषां सौन्दर्यमद्यपर्यन्तं धारयन्ति च। यत् मानवं विस्मययति, अस्मान् अस्माकं प्राचीनकलाग्रन्थेषु विश्वासं कृत्वा, वास्तुकला स्वप्रति आकर्षयति। यद्यपि वास्तुशास्त्रस्य नियमाः सर्वत्र समानरूपेण प्रयोज्यः परन्तु तथाऽपि केषुचित् सन्दर्भेषु तेषां भिन्नाः प्रभावः द्रष्टुं प्राप्यते। तदर्थं वास्तुशास्त्रस्य नियमानां प्रयोगसमये त्रयः नियमाः सदैव ध्यातव्यानि-

- स्थानम्
- कालः (अवधिः)
- पात्रः (व्यक्तिः)

मनुष्याणां सुविधां जीविकां वा मनसि कृत्वा वास्तुं मुख्यतया वयं त्रयः भागाः विभक्तुं शक्नुमः।

व्यावसायिक-वास्तुकला

वास्तुशास्त्रस्य परामर्शस्य कार्यान्वयनेन व्यापारे निरन्तरसफलता, समृद्धिः, सपन्नता च प्राप्तुं शक्यते। वर्तमानपरिप्रेक्ष्ये जनसंख्यायाम् उत्तरोत्तरवृद्धिः, जीविकासङ्ख्यायां न्यूनतायाः कारणात् सामान्यजनानां व्यापारं प्रति प्रवृत्तिः वर्धमाना अस्ति। व्यवसाहिककेन्द्रः उद्योगः एवमुपभोक्ता वर्तमानसमये न केवलं उपभोक्तृवस्तूनाम् विक्रयकेन्द्राणि व्यापारकेन्द्रस्य वर्गे आगच्छन्ति अपितु सेवाकेन्द्राणि, चिकित्साकेन्द्राणि, प्रशिक्षणकेन्द्राणि, वित्तं च कम्पनयः, सौन्दर्यप्रसाधनकेन्द्राणि, विद्यालयाः, चिकित्सालयाः इत्यादयः तानि व्यापारकेन्द्राणि इति गण्यन्ते। व्यापारिणां कृते वास्तुशास्त्रानुसारं स्वव्यापारप्रतिष्ठानानां निर्माणमावश्यकं येन वास्तुसम्बद्धहानिः, भ्रमः, समस्याः च परिहर्तुं शक्यन्ते। व्यापारकेन्द्राणि एकमहलानि, बहुमहलानि च भवन्ति यतोहि स्थानस्य अभावात् अनेके मंजिलाः निर्मिताः सन्ति।

सर्वप्रथमं व्यापारकेन्द्रस्य निर्माणकाले निम्नलिखितविषयाणि मनसि स्थापयितव्यानि।

Corresponding Author:

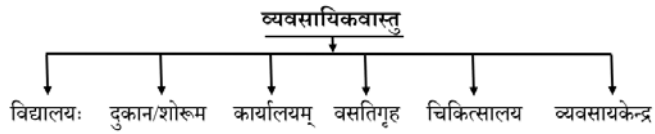
रौनक

शोध छात्रा, वास्तुशास्त्र विभाग, श्री
लाल बहादुर शास्त्री राष्ट्रीय संस्कृत
विश्वविद्यालय, नई दिल्ली, भारत

भूखण्डस्य चयनम्

आकारः- भूखण्डस्य चयनात् आरभ्य व्यापारकेन्द्रस्य निर्माणपर्यन्तं सावधानता आवश्यकी भवति यदि भूखण्डस्य समुचितदिशां कोणं वा मनसि कृत्वा निर्माणं न क्रियते तर्हि न केवलं स्वामिना अपितु कार्यक्षमता अपि च कर्मचारिणां मानसिकता प्रतिकूलरूपेण प्रभाविता भवति। तदर्थं वर्गाकारः आयताकारः वा वृत्तः भूखण्डः शुभः भवति यदि भूखण्डः वृत्तः अस्ति तर्हि निर्माणमपि वृत्ताकारः भवेत् यदि आकारः अनियमितः अस्ति तर्हि भूखण्डस्य कोणान् वा विस्तारितं वा परित्यज्य नियमितं आकारं दातुं प्रयत्नः करणीयः भागा²

व्यापारानुसारं कथानकस्य चयनं करणीयम् अस्ति तथा च वयं व्यापारं वास्तु बहुभागेषु विभक्तुं शक्नुमः।

- कस्यापि वाणिज्यिक वास्तुभवनस्य निर्माणात् पूर्वं भूमिशुद्धिः अतीव महत्त्वपूर्णा
- यतः अस्माकं आजीविकायाः साधनं भवितुम् अर्हति। प्रथमं दाह-निष्कासन-
- प्लवन-विधिभिः भूमिशुद्धिः कर्तव्या।
- वाणिज्यिकभवनस्य कृते यस्य भूखण्डस्य पूर्वोत्तरे पश्चिमे वा मार्गः भवति अथवा
- यस्य उभयतः मार्गः भवति सः एव उत्तमः स्थानः।
यदि भूखण्डस्य पश्चिमे दक्षिणे वा मार्गः अस्ति तर्हि भवनस्य परिकल्पना एतादृशी
- भवेत् यत् अधिकांशः दुकानाः, शोरूमः, कार्यालयाः च पूर्वदिशि वा उत्तरदिशि वा
- मुखं कुर्वन्तु।³
- भूखण्डस्य पश्चिमदक्षिणभागे दुकानानि शोरूमानि च एतादृशीत्या निर्मातव्यानि
- यत् पश्चिमभागस्य अपेक्षया पूर्वभागे दक्षिणभागस्य अपेक्षया उत्तरभागे च
- अधिकं मुक्तस्थानं भवति।
भूखण्डस्य ईशानदिशि कोऽपि निर्माणः न कर्तव्यः यदि इच्छसि तर्हि तत्र
- लघुमन्दिरं, ट्यूबकूपं, भूमिगतं टङ्कं, जलप्रपातं, फव्वारा वा निर्मातुं शक्यते।
- एतेषां भवनानां मुख्यं स्वचबोर्ड जनरेटरं च अग्निकोणे अथवा तस्य परितः स्थापनीयम्।
- भूखण्डस्य दक्षिणभागे वा पश्चिमभागे वा सार्वजनिकसुविधानां (शौचालयस्य)
- निर्माणं उचितम् अस्ति।

- भवनस्य ऊर्ध्वतलयोः बालकनी, चटपटी च यथाशक्ति पूर्वदिशि उत्तरदिशि
- वा निर्मातव्याः।
- एतेषु परिसरेषु दक्षिणे वा पश्चिमे वा वाहनानां यानानां च पार्किङ्गं करणीयम्।
- स्कूटर इत्यादीनां द्विचक्रीयवाहनानां कृते उत्तरे पूर्वे वा पार्किङ्गं करणीयम्।
- भवननिर्माणे यथाशक्ति पूर्वोक्तनियमानाम् अनुसरणं कर्तव्यम्।⁴

विद्यालयः

- विद्यालयः एकं स्थानं यत्र बालस्य शिक्षा आरभ्यते, उज्ज्वलं भविष्यं च निर्मितं भवति तथा च अत्रैव सः शिक्षमाणः कुशलः मानवः भवति।
विद्यालयस्य निर्माणकाले सर्वाधिकं उपयुक्तं स्थानं नगरस्य केन्द्रे भवति येन
- अधिकतमं छात्राः आगन्तुं शक्नुवन्ति।
विद्यालयः ज्ञानकेन्द्रत्वात् उत्तरदिशि वा पूर्वदिशि वा तस्य प्रवेशः अतीव शुभः
- मन्यते किन्तु दक्षिणदिशि निषिद्धः।
- प्रार्थनाकक्षस्य कृते ईशानदिशि तस्य निर्माणं कर्तव्यं यतोहि अस्मिन् दिशि मनः
- एकाग्रं तिष्ठति, मनः शान्तं सुखं च अनुभवति।⁵
- कक्षाः सन्ति यत्र छात्राः उपविश्य शिक्षन्ति तथा च छात्राणां आसनव्यवस्था
- एतादृशी भवेत् यत् छात्राः कक्षायाः पूर्वदिशि उत्तरदिशि वा सम्मुखीभवन्ति।
प्रत्येकस्मिन् विद्यालये स्वागतकक्षः भवति यत्र पाठ्यक्रम-कक्षा-सम्बद्धानां
- प्रश्नानाम् उत्तराणि प्राप्यन्ते विद्यालये स्वागत-कक्षः मुख्य-प्रवेशद्वारस्य
- अनन्तरमेव भवितव्यः, भूतलस्य च भवितुमर्हति।
कक्षायाः वातावरणस्य सम्यक् पालनं अतीव महत्त्वपूर्णं यतोहि बहवः छात्राः
- एकस्मिन् समये तत्र उपविशन्ति येन तेषां श्वासप्रश्वासयोः भावः न भवति, अतः
- खिडक्यः पूर्वदिशि उत्तरदिशि वा भवेयुः।
- दक्षिणपूर्वदिशि विद्युत् उपकरणानि स्थापनीयाः।
- ईशानदिशि शौचालयस्य निर्माणं करणीयम्।

विद्यालये भोजनपाकशाला दक्षिणपूर्वदिशि भवेत्, लाभप्रदः अस्ति तथा च सुखं शान्तिं च आनयति। पुस्तकालयः पठनकक्षः च पश्चिमदिशि भवेत्।⁶

प्रत्येकस्मिन् विद्यालये क्रीडाङ्गणम् अस्ति। एतत् स्थानं यत्र छात्राः क्रीडन्ति, स्वशक्तिं च उपयुञ्जते। ईशानदिशि विद्यालयस्य क्रीडाङ्गणं छात्राणां सफलतां आनयति।

- नैर्ऋत्यकोणे प्राचार्यकक्षं भवति चेत् शुभं मन्यते।
- आचार्यकक्षः उत्तरदिशि वा पूर्वदिशि वा भवेत्⁷
- मततः वायव्यदिशा अपि उपयुक्ता मन्यते⁸
- ईशानकोणे जलप्रपातं वा फव्वारा वा स्थापनीयम्।

तथा च विद्यालयस्य कृते कक्षायाः वर्णः वास्तु कृते महत्त्वपूर्णः अस्ति। विद्यालयस्य वर्णानाम् कृते श्वेतवर्णः प्राधान्यं दातव्यः तथा च एतदतिरिक्तं पीतवर्णः, क्रीम इत्यादयः हरितवर्णः च बुधग्रहस्य वर्णः अस्ति तथा च शिक्षणं लेखनं च प्रोत्साहयति⁹

विद्यालये जलपानस्य व्यवस्था पूर्वे, ईशानदिशि वा उत्तरदिशि वा भवेत्। यदि विद्यालयस्य निर्माणार्थं पर्याप्तं स्थानं उपलब्धं भवति तर्हि भवनस्य आङ्ग्लशब्दस्य 'U' अथवा 'L' इत्यस्य आकारस्य निर्माणं शुभं भवति।¹⁰

दुकानस्य अथवा शोरूमस्य आन्तरिकव्यवस्था

पूर्वदिशि उत्तरदिशि वा दुकानं वा शोरूमं वा भवति चेत् आर्थिकसमृद्धयर्थं लाभप्रदं भवति। उपलब्धतायाः सन्दर्भे पश्चिमदिशा ग्रहीतुं शक्यते, परन्तु दक्षिणदिशा सर्वथा अनुपयुक्ता भवति।

- अस्य अन्तः दक्षिणपश्चिमभित्तिषु रैक-अल्मारयः, अलमारयः, शो-केस्, काउण्टर्
- च स्थापयितव्याः ।
- दुकानस्य ईशानकोणे स्थितं स्थानं रिक्तं वा मन्दिरं वा स्थापनीयं वा प्रियदेवतायाः चित्रं
- वा पेयजलं वा स्थापयेत्।
- विद्युत् उपकरणं, मीटरमैत्रि स्विचबोर्ड, जनरेटरं, इन्वर्टरं च स्थापनीयम्
- आसीत् आवश्यकतानुसारं भण्डारगृहं करणीयम्।¹¹

तदेव विक्रये विक्रेतुः पूर्वोत्तरं वा क्रेतुः दक्षिणं पश्चिमं वा मुखं युक्तं मन्यते।¹²

नगदपेटिकां पश्चिमे दक्षिणे वा भित्तिं प्रति स्थापयितुं प्रशस्तम् । नगदगणकस्य स्वामिनः प्रबन्धकस्य वा स्थानस्य उपरि कोऽपि मयूखः न भवेत् । दुकानस्य मुख्यद्वारे दहलीजः भवितुं न शुभम् ।

दुकानस्य मुख्यद्वारे स्वस्तिकं प्रतीकं च शुभं लाभं च रिद्धि सिद्धि च लिखित्वा शुभं भवति ।

प्रवेशस्य फलानि दुकानं प्रति दिशः च

- पूर्वाभिमुख – धनलाभ
- पश्चिममुखी – लाभहानिः च
- उत्तराभिमुख – समृद्धि
- दक्षिणाभिमुख – हानि-क्लेश-प्रयत्नात् भद्रम्।¹³

कार्यालयम्

यदि कार्यालयस्य वास्तु प्रकृत्यानुसृतं भवति तर्हि तत्र कार्यक्षमता वर्धते लाभः अपि वर्धते। यदि कस्यापि कार्यालयस्य निकटतया निरीक्षणं भवति तर्हि कर्मचारिणां परिपालनं, अलङ्कारः, अलङ्कारः च, तेषां व्यवहारे,

कार्यक्षमतायाः च मध्ये महत् अन्तरं भवति। सरकारीकार्यालयाः निजीकार्यालयाः चालभ्यते। केचन कारणानि अवश्यं सन्ति येन एकं कार्यालयं अन्यस्मात् कार्यालयात् भिन्नं भवति।¹⁴

कार्यालयस्य आन्तरिकव्यवस्था

यदि कार्यालये सङ्गणकं किमपि इलेक्ट्रॉनिकं उपकरणं च अस्ति तर्हि तत् सर्वदा दक्षिणपूर्वकोणे स्थापनीयं यदि भवान् कार्यालये किमपि प्रतीक्षालयं वा सभाकक्षं वा करोति तर्हि तत् सर्वदा वायव्यकोणे एव निर्मातव्यम्। स्यात्। वास्तु मते महापुरुषस्य छायाचित्रं, प्रवाहितजलस्य छायाचित्रं च पृष्ठभागे स्थापनीयं येन कार्यालये सदैव सकारात्मकशक्तिः भवति।¹⁵

वसतिगृहम्

वर्तमानकाले सामान्यजनानाम् आयः वर्धमानः अस्ति, यस्य परिणामेण जनानां धनं वर्धमानं वर्तते, जनाः यात्रायै एकस्मात् स्थानात् अन्यस्मिन् स्थाने गच्छन्ति, यस्य परिणामेण तेषां जलपानार्थं, व्यापारसम्मेलनानां च कृते अल्पकालीनवासः प्राप्यते, सेमिनारः, सभाः इत्यादयः जुल्ना होटेल्, रेस्टोरन्ट् च विवाहेषु, सगाईषु च उपयुज्यन्ते । वर्तमानयुगे अधुना होटलानि अनेकप्रकारस्य सर्वकारीयव्यापारसामाजिकमनोरञ्जनक्रियाणां केन्द्राणि अभवन्।

वास्तुनुसारं होटलानि, भोजनालयाः च निर्मातव्याः येन व्यापारस्य विस्तारः दिवारात्रौ लोकप्रियता च वर्धते, न केवलं बहूनां आगन्तुकानां निश्चयस्य व्यवस्था क्रियते। स्थाननिर्माणकाले वास्तुशास्त्रसिद्धान्तानां प्रयोगे एव एतत् सम्भवति।

होटेल निर्माणं करते वास्तुशास्त्रानुसारं उपयोगी सल्लाह

- प्रथमं कथानकस्य आकारः वर्गाकारः, आयताकारः, वृत्तः, षट्कोणः, सिंहमुखः च भवति।
- भवनस्य निर्माणं यथा नैर्ऋत्यकोणः उच्चतमः, ईशानकोणः अधमः च भवेत्।¹⁶
- भूमिस्य सानुः वेदी इव भवति, मार्गः प्रवेशः च वाणिज्यिकभवनस्य इव भवति।
- होटेलस्य प्रवेशद्वारम् अतीव महत्त्वपूर्णम् अस्ति। प्रवेशद्वारं एतावत् स्वागतयोग्यं,
- सुन्दरं, आकर्षकं च भवेत् यत् ग्राहकाः आगन्तुं प्रेरिताः भवन्ति। प्रवेशद्वारं
- उत्तरपूर्वदिशि भवेत्।
 - कक्षाणां निर्माणं तादृशं करणीयम् यत् तेषां द्वारं पूर्वोत्तरं प्रति उद्घाटितं भवति तथा च
- यदि एतत् न सम्भवति तर्हि द्वारं दक्षिणपूर्वकोणस्य समीपे अपि स्थापयितुं शक्यते।¹⁷
- वास्तु मते दक्षिणपूर्वदिशि पाकशालायाः निर्माणं सुच्यते, यस्मिन् पर्याप्तमात्रायां
- प्रकाशः, वायुप्रवाहः च आवश्यकः भवति । मुख्यपाकशाला च दक्षिणपूर्वदिशि

- भूतलस्य उपरि भवेत्।
- आन्तरिकस्य कृते पीतः, क्रीम, नारङ्ग, नीलभूरेण इत्यादीनां उष्णवर्णानां
- प्रयोगः आकर्षकः दृश्यते । एते वर्णाः अवकाशदिनानि खादने, व्यतीतुं च आनन्दं
- ददति हरितवर्णः परिहर्तव्यः।¹⁸
- जलव्यवस्था : ईशानदिशि, पश्चिमे, उत्तरे, पूर्वे च तरणकुण्डं कर्तुं शक्यते ।
- स्वागतकक्षस्य प्रवेशद्वारं नैर्ऋत्यं उत्तरपूर्व च सम्मुखं भवेत्।

चिकित्सालयः (अस्पतालः)

- वास्तु फ़ॉर हॉस्पिटल' इत्यस्य मते चिकित्सालयस्य वातावरणं सकारात्मकं ऊर्जा आकर्षयितुं रोगी सुखं शान्तिं च अनुभवेत्।
- आपत्कालीन चिकित्सालयस्य निर्माणकाले अन्ये महत्त्वपूर्णाः विषयाः अपि मनसि स्थापयितव्याः। उदरस्य मध्यभागः उद्घाटितः भवितव्यः यद् वयं ब्रह्मस्थानम् इति वदामः।
- स्त्रीरोगः प्रसूतिकक्षः नैर्ऋत्यदिशि शुभः यतः तस्य कारणग्रहः।
- राहुः अस्ति तथा च गर्भिणीनां शय्याः यथा कक्षप्रवेशानन्तरं दक्षिणपार्श्वे भवन्ति
- इति स्थापयितव्याः।¹⁹
- रोगिणां दर्शनार्थं वैद्यकक्षं वा बाह्यचिकित्साविभागं (OPD) पूर्वदिशि वा उत्तरदिशि
- वा करणीयम्।
- अग्निकोणे वा समीपे वा एक्स-रे-यन्त्राणां, भौतिकचिकित्सायाः, विद्युत्-उपकरणस्य
- च कक्ष्याः निर्माणं कर्तव्यम्।
- रोगिणां कृते वायव्यदिशा श्रेष्ठा, दक्षिणा निषिद्धा, अन्यदिशा च सामान्या।
- कक्षेषु च रोगिणां शय्याः यथा तेषां शिरः उत्तरं न भवति इति व्यवस्थापयेत्।
- दक्षिणे शवगृहस्य शवपरीक्षाकक्षस्य निर्माणं कर्तुं शक्यते।²⁰
- चिकित्सालयस्य परिसरस्य पश्चिमभागे कर्मचारिणां जलं करणीयम्।
- तथा च वैद्यस्य सभाकक्षे S आकारस्य महत्त्वं वर्धमानं भवति। एषः L
- आकारः पूर्वोत्तरदिशि विशेषतः ग्रहीतव्यः । एतेन संस्थायाः नेता, विशेषज्ञः च
- सफलतां प्राप्स्यति।
- रोगी कक्षे वायुप्रवाहः करणीयः। ईशानदिशि उद्घाटितं भवेत् येन
- सकारात्मककिरणः प्रविष्टः भवेयुः येन तेषां शीघ्रं स्वस्थतां प्राप्तुं साहाय्यं भविष्यति।

वास्तुनुसारं चिकित्सालयस्य वर्णः

कस्यापि चिकित्सालयस्य वा चिकित्सालयस्य वा वर्णः श्वेतः अथवा हल्के हरितः भवेत्, एतेन रोगी मनः शान्तं भवति।

- चिकित्सालयानाम्, वृद्धावस्थायाः च भित्तिषु श्वेतवर्णः नीलवर्णः वा रञ्जितः भवेत्।
- रोगी शय्यापटः श्वेतः, कम्बलः रक्तः च भवेत्, खिडकीद्वारयोः कृते हरितपर्दाः अधिकं लाभप्रदाः भवन्ति । चिकित्सालयाः, नर्सिंगहोम इत्यादिषु चिकित्सासुविधासु समुचितवर्णानां समावेशः रोगिणां कल्याणं सन्तुष्टिं च प्रवर्धयति, अतः कर्मचारिभिः चिकित्सालयेषु नर्सिंगहोमेषु च वर्णवस्त्रं न धारयितव्यम् चिकित्सालये सोपानसंख्या सर्वदा ११.१५.१७.२३ भवेत् ईशानदिशि सोपानं न निर्मातव्यम्।²¹

उपसंहारः

वास्तुशास्त्रस्य लोकप्रियता दिने दिने वर्धमाना अस्तिकेचन जनाः अन्धविश्वासपर्यन्तं विश्वासं कुर्वन्ति, तेषां निर्मितभवनानां विध्वंसं कृत्वा लक्षमूल्यानां हानिं कुर्वन्ति। अन्ये तत् सर्वथा कट्टरतां मन्यन्ते। उभय परिस्थितिः प्रशंसनीया न मन्यते। गन्तुं शक्नोति वास्तुशास्त्रं वा ज्योतिषशास्त्रं वा अन्धविश्वासं माया वा न कर्तव्यं किन्तु यदि वयं दर्शनं अनुसरामः तर्हि प्रत्येकः जीवः वा वस्तु वा स्थितिः, स्थानं, कालः च बद्धः भवति। यथार्थतः वयं ब्रह्माण्डजीवाः स्मः। अस्माकं अस्तित्वस्य प्रत्येकं कणं प्रत्येकं क्षणं च अनन्त-अनन्त-वैश्विक-सूक्ष्म-रञ्जुभिः सह बद्धं भवति तथा च मानव-जीवनं तस्य परितः पर्यावरणेन प्रभावितं भवति तथा च पृथिवी, जलं, वायुः, अग्निः, आकाशः इत्यादिभ्यः प्राकृतिक-सम्पदेभ्यः ऊर्जां प्राप्य स्वस्य जीवनयात्रां सम्पन्नं करोति वास्तु शास्त्रं व्यवस्थितरूपेण स्वस्य सामञ्जस्यं स्थापयति तथा वास्तुशास्त्रं बाह्यलोकेन सह सामञ्जस्यं सामञ्जस्यं च स्थापयति। वास्तु इत्यस्य मूलकार्यं अशुभशक्तीनां प्रवाहं निवारयितुं शुभशक्तीनां प्रवाहं च सुनिश्चितं कर्तुं भवति, अतः येषु गृहेषु, व्यापारकेन्द्रेषु, विद्यालयेषु, चिकित्सालयेषु यत्र भूगोविज्ञानीयतनावक्षेत्रं भवति, तेषु गृहेषु, व्यापारकेन्द्रेषु, विद्यालयेषु, चिकित्सालयेषु निर्मायमानानां नकारात्मकशक्तीनां समस्यायाः समाधानार्थं वास्तु महत्त्वपूर्णा भूमिकां निर्वहति। ऊर्जाप्रवाहं पुनः स्वप्राकृतिकस्थितौ प्रत्यागन्तुं वास्तुशास्त्रविज्ञानस्य उपयोगः भवति।

सन्दर्भ

1. भारतीयवास्तुशास्त्र पृ. 149
2. वास्तुप्रबोधिनी पृ. 140
3. भारतीयवास्तुकला पृ. 151
4. वास्तुशास्त्रविमशत्रयोदशपुष्पं पृ. 88
5. वास्तुप्रबोधिनी पृ. 137
6. www.magicbricks.comblog
7. https://www.magicbricks.com.blog
8. वास्तुप्रबोधिनी पृ. 139
9. https://www.magicpricks.com.blog
10. https://www.astromantra.com
11. वास्तुप्रबोधिनी पृ. 139
12. भारतीयवास्तुकला पृ. 151
13. वास्तुशास्त्रविमशत्रयोदशपुष्पं पृ. 89
14. वास्तुविमशत्रुतीयपुष्पं पृ. 120

15. <https://www.amarugala.com.vastu>
16. भारतीयवास्तुशास्त्रचतुर्थाध्याय, पृ. 153
17. वास्तुशास्त्रविमर्शः पृ. 90
18. भारतीयवास्तुशास्त्रस्यचतुर्थाध्यायस्य
19. <https://www.magicbricks.com>
20. वास्तुप्रबोधिनी पृ. 131
21. भारतीयवास्तुशास्त्रे पृ. 156
22. <https://www.bejandarawalla.com>